

κρίκος τῶν ἄλληλα διαδεχομένων ἀντικειμένων τῆς συνειδήσεως εἶναι συνήθως ἐνταῦθα ἀναλογία τις, ἥτις πολλάκις εἶναι τόσον λεπτή, ὥστε καίπερ συναισθανόμενοι ταύτην δυσκόλως δυνάμεθα ν' ἀναλύσωμεν τὸ βάθος αὐτῆς, οἷον ὅταν εὐρίσκωμέν τι τὸ ἄρρενικὸν ἐν τῷ ἐρυθρῷ χρώματι ἢ τι τὸ θηλυκὸν ἐν τῷ κυανῷ, ἢ καὶ ὅταν ἐκ τριῶν ἀνθρωπίνων χαρακτήρων ὁ μὲν ἀναμιμνήσκει ἡμᾶς γαλῆν, ὁ δὲ κύνα, ὁ δ' ἴσως βοῦν.

Βαθύτατα βεβαίως ἠρεύνησαν οἱ ψυχολόγοι τίνα τὰ αἷτια τοῦ συνειρμοῦ, τινὲς δ' ἐπειράθησαν ν' ἀποδείξωσιν, ὅτι συνάφεια καὶ ὁμοιότης δὲν εἶναι δύο παντάπασιν ἀλλήλων διαφέροντες νόμοι, ἀλλ' ὅτι ὁ ἕτερος προϋποτίθησι τὴν παρουσίαν τοῦ ἑτέρου. Τὸ κατ' ἐμὲ εἰμὶ τῆς γνώμης, ὅτι τὰ φαινόμενα τοῦ συνειρμοῦ ἤρτηνται ἐκ τῆς ἐγκεφαλικῆς ἡμῶν συστάσεως καὶ δὲν εἶνε ἄμεσον ἀποτέλεσμα τοῦ ὅτι εἴμεθα λογικὰ ὄντα. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὅταν γίνωμεν ἀσώματα πνεύματα, ἐνδέχεται αἱ ψυχικαὶ ἡμῶν καταστάσεις ν' ἀκολουθήσωσιν ἑτέρους νόμους. Τὰ ζητήματα ταῦτα ἐξετάζονται ἐν τοῖς ψυχολογικοῖς βιβλίοις, ὥστε ἐλπίζω, ὅτι ἐξ ὑμῶν οἱ περὶ ταῦτα σπουδάζοντες πλείονα θὰ διδαχθῶσιν ἐκεῖ. Ἄλλ' ἐνταῦθα οὐδεμιᾶς θὰ ἀξιῶσω ταῦτα προσοχῆς· διότι τὸ πρὸς ὑμᾶς ὡς διδασκάλους πρακτικὴν ἀξίαν ἔχον εἶναι αὐτὸ τὸ γεγονὸς τοῦ συνειρμοῦ, εἴτε πνευματικὴ εἴτε ἐγκεφαλικὴ εἴτε ἄλλο τι εἶναι ἢ αἷτια αὐτοῦ, καὶ εἴτε οἱ νόμοι αὐτοῦ δύνανται ν' ἀναχθῶσιν εἰς ἓνα εἴτε μή. Οἱ ὑμέτεροι μαθηταί, ὅ,τι δῆποτε καὶ ἂν εἶναι, πάντως εἶναι μικραὶ συνειρμικαὶ μηχαναί. Ἡ δὲ τῶν μαθητῶν ἀγωγή εἶναι ἢ ἐν αὐτοῖς μόρφωσις καὶ συστηματικὴ διάταξις ὠρισμένων συνειρμικῶν τάσεων, ὥστε νὰ συνείρωσιν οὗτοι ἐντυπώσεις μετὰ τῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῶν, ταῦτα μετὰ τῶν ἀντιδράσεων, ταύτας μετὰ τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ οὕτως ἐφεξῆς. Ὅσῳ πλουσιώτερα τὰ συστήματα τῶν συνειρμῶν, τόσῳ πληρέστεραι αἱ τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν κύκλῳ κόσμον προσαρμογαί.

Δύναται λοιπὸν ὁ διδάσκαλος νὰ ὀρίσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ: μόρ-

φωσιν ὠφελίμων συστημάτων συνειρημῶν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ μαθητοῦ. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος εἶναι εὐρύτερος τοῦ ὀρισμοῦ, ὃν ἐν ἀρχῇ διετύπωσα. Ἀλλ' ἐάν τις ἐνθυμηθῇ, ὅτι αἱ σειραὶ τῶν συνειρημῶν, οἰαιδήποτε καὶ ἂν εἶναι, καταντῶσι κανονικῶς εἰς ἐπικτήτους ἀντιδράσεις ἢ εἰς πρακτικὴν τινὰ διαγωγὴν, κατανοεῖ ὅτι καθ' ὄλου ἢ αὐτῆ ὁμάς τῶν γεγονότων ἐρμηνεύεται δι' ἀμφοτέρων τῶν τύπων τούτων.

Εἶναι θαυμασμοῦ ἄξιον πόσας πνευματικὰς ἐργασίας δυνάμεθα νὰ ἐρμηνεύσωμεν, ὅταν κατανοήσωμεν τὰς ἀρχὰς τοῦ συνειρημοῦ. Τὸ μέγα πρόβλημα, ὅπερ ἡ συνειρημολογία ἐπιχειρεῖ νὰ λύσῃ εἶναι : « Διὰ τί τοῦτο ἀκριβῶς τὸ ἰδιαίτερον πεδῖον τῆς συνειδήσεως τὸ ἔχον τὴν ἰδιαιτέραν ταύτην σύστασιν ἐμφανίζεται νῦν ἐν τῷ πνεύματί μου ». Τοιοῦτο πεδῖον δυνατὸν ν' ἀποτελῆται ἐξ ἀντικειμένων τῆς φαντασίας ἢ ἐξ ἀντικειμένων, ὧν ἀναμιμνησκόμεθα ἢ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβανόμεθα, ἢ ἐνδέχεται νὰ ἐγκλείῃ ἀπόφασιν πρὸς ἐπιτέλεσιν πράξεως. Ἐν ἑκατέρᾳ περιπτώσει, ἀναλυομένου τοῦ πεδίου εἰς τὰ μέρη αὐτοῦ, δύναται ν' ἀποδειχθῇ κατὰ τὸν ἕτερον τῶν νόμων τούτων, ὅτι τὰ μέρη ταῦτα προέρχονται ἐξ ἄλλων μερῶν πεδίων, ἅτινα ἄλλοτε ἦσαν παρόντα ἐν τῇ συνειδήσει. Οἱ νόμοι οὗτοι διέπουν τὸ πνεῦμα· τὸ μὲν τῆδε κάκεισε περιπλανώμενον διαφέρον παρεκτρέπει αὐτὸ τῆς ὁδοῦ, τῆς δὲ προσοχῆς, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, ἔργον εἶναι νὰ κυβερνᾷ καὶ νὰ διαφυλάττῃ αὐτὸ ἀπὸ τῆς ἄγαν ἐλικοειδοῦς πορείας.

Σαφῆς γνῶσις τῶν παραγόντων τούτων συντελεῖ εἰς τὴν ἀπλήν καὶ ἔμπεδον κατανόησιν τῆς ψυχικῆς μηχανῆς. Ἡ « φύσις », ὁ « χαρακτήρ » ἀνθρώπου τινὸς εἶναι ὄντως οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ καθ' ἑξῆς μορφή τῶν συνειρημῶν αὐτοῦ. Τοῦ δὲ παιδαγωγοῦ τὸ κύριον ἔργον εἶναι νὰ διασπάσῃ τοὺς κακοὺς καὶ πλημμελεῖς συνειρημούς, ἀντ' αὐτῶν ν' ἀντικαταστήσῃ ἑτέρους καὶ τὰς συνειρημικὰς τάσεις νὰ κατευθύνῃ κατὰ τρόπον λυσιτελέστατον. Ἀλλ' ἐνταῦθα, ὅπως ἐπὶ πασῶν τῶν ἀπλῶν ἀρχῶν, ἡ δυσχέρεια ἐγκείται ἐν τῇ ἐφαρμογῇ. Ἡ μὲν ψυχολογία διατυποῖ τοὺς νόμους, ἀλλὰ μόνον τὸ

ἐν ἐκάστη περιπτώσει στοχαστικὸν καὶ ἡ εὐφυΐα τοῦ διδασκάλου δύναται νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτοὺς λυσιτελῶς καὶ τελεσφόρως.

Ἡ καθ' ἡμέραν πείρα διδάσκει προσέτι ἡμᾶς, ὅτι τὸ πνεῦμα, ὅπως μεταβῆ ἀπὸ τινος ἀντικειμένου πρὸς ἕτερον, διαβαίνει διὰ πολλῶν διαμέσων πεδίων τῆς συνειδήσεως. Τὸ ἀπροδιόριστον λοιπὸν τῶν ὁδῶν, ἃς ἀκολουθοῦσιν ἐν ἐκάστη περιπτώσει οἱ συνειρμοί, εἶναι σχεδὸν τόσον παράδοξον γνῶρισμα αὐτῶν, ὅσον καὶ τὸ ὁμοειδές τῆς ἀφηρημένης μορφῆς αὐτῶν. Ὁρμήθητε ἐξ οἰασδήποτε παραστάσεως, καὶ ἅπας ὁ θησαυρὸς τῶν ὑμετέρων παραστάσεων ὑπάρχει δυνάμει εἰς τὴν διάθεσιν ὑμῶν. Ἐὰν λάβωμεν ὡς ἀφετηρίαν συνειρμῶν, ὡς ἀναπλαστικὸν σύνθημα (cue) ἀπλῆν τινὰ λέξιν ἐξαγγελλομένην πρὸ ὑμῶν, δὲν ὑπάρχει πέρασ τῆς ποικιλίας τῶν παραστάσεων, αἵτινες δύνανται νὰ παραχθῶσιν ἐν ὑμῖν. Ὑπόθετε ὅτι λέγω λ. χ. «κυανοῦν»· ἐν τισιν μὲν ὑμῶν θὰ γεννηθῆ ἡ παράστασις τοῦ κυανοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ καύσωνος, ἐξ οὗ σήμερον πάσχομεν, ἐντεῦθεν δ' ἡ παράστασις τῶν θερινῶν ἐνδυμάτων ἢ καὶ μετεωρολογικῶν τινῶν φαινομένων· παρ' ἄλλοις δὲ δυνατόν νὰ παραχθῆ ἡ παράστασις τοῦ ἡλιακοῦ φάσματος καὶ τῆς φυσιολογίας τῆς χρωματικῆς ὀράσεως, ἐντεῦθεν δ' ἡ παράστασις τῶν ἀκτίνων X καὶ τῶν νεωτάτων φυσικῶν θεωριῶν· ἄλλοι δ' ἐνδέχεται νὰ ἐνθυμηθῆτε τὰς κυανᾶς ταινίας καὶ τὰ κυανᾶ ἄνθη τοῦ πύλου κυρίας τινός, καὶ ἐντεῦθεν νὰ προαχθῆτε εἰς προσωπικὰς ἀναμνήσεις. Παρ' ἄλλοις δὲ πάλιν δυνατόν νὰ ἀναπλασθῶσιν ἐτυμολογικαὶ καὶ γλωσσολογικαὶ παραστάσεις, ἢ τὸ ὄνομα κυανοῦν νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν ὡς συνώνυμον τῆς μελαγχολίας καὶ οὕτω νὰ ἐκτυλιχθῆ ἄλυσις συνειρμῶν ἀγούσα εἰς τὴν παθολογικὴν ψυχολογίαν.

Ἐν τῷ αὐτῷ ἀνθρώπῳ ἡ αὐτὴ λέξις ἐν διαφόρῳ χρόνῳ ἀκουομένη ἐπεγείρει διαφόρους συνειρμικὰς ἀκολουθίας ἕνεκα τῆς διαφοροῦ ἐκάστοτε καταστάσεως τοῦ κρασπέδου ἢ τῆς περιφέρειας τῆς συνειδήσεως. Περὶ τούτου ὁ καθηγητὴς Münsterberg ἐξετέλεσε μεθοδικὸν πείραμα, μεταχειρισθεὶς κατὰ τρίμηνα διαστήματα τὰς αὐτὰς λέξεις ὡς ἀναπλαστικὰ συνθήματα ἐπὶ τεσσάρων διαφορῶν

προσώπων, ἅτινα ἦσαν τὰ ὑποκείμενα τοῦ πειράματος. Οὐδεμίαν σχεδὸν εὔρε σταθερότητα ἐν τοῖς συνειρμοῖς αὐτῶν κατὰ τοὺς διαφοροὺς τούτους χρόνους. Ἐνὶ λόγῳ τὸ ὄλον δυνάμει περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως ἀνθρώπου τινὸς εἶναι προσιτὸν ἐκ παντὸς σημείου αὐτῆς. Τούτου δ' ἕνεκα οὐδέποτε δυνάμεθα ἐκ τῶν προτέρων νὰ προσδιορίσωμεν τὰς παραστάσεις, αἵτινες θὰ προκληθῶσι διὰ τοῦ συνειρμοῦ. Ὁρμώμενοι ἀπὸ τοῦ παρόντος πεδίου τῆς συνειδήσεως ἀνθρώπου τινός, εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ προείπωμεν τί ἀκριβῶς οὗτος θὰ διανοηθῆ μετὰ πέντε λεπτὰ τῆς ὥρας. Τὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ θὰ ἐπικρατήσωσι, τὰ μέρη ἐκάστου διαδοχικοῦ πεδίου, περὶ ἃ θὰ περιστραφῶσι κυρίως οἱ συνειρμοί, αἱ δυνατόι διακλαδώσεις τῆς ἐξεγέρσεως, πάντα ταῦτα εἶναι τοσαῦτα καὶ τόσον ποικίλα, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῶσιν ἐκ τῶν προτέρων. Ἄλλ' ἐν ᾧ δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἐκ τῶν προτέρων τοὺς συνειρμούς, δυνάμεθα ὁμως παλινδρομικῶς νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ ἴχνη αὐτῶν ἐν τῇ συνειδήσει. Δὲν δυνάμεθα νῦν νὰ εἴπωμεν περὶ τίνος θὰ εὔρωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς διανοουμένους μετὰ πέντε λεπτὰ τῆς ὥρας· ἀλλ' ὅπωςδήποτε θὰ εἴμεθα ἱκανοὶ τότε ν' ἀνεύρωμεν τὴν σύνδεσιν αὐτοῦ πρὸς ἐκεῖνο, περὶ οὗ νῦν διανοούμεθα διὰ τῶν διαμέσων μελῶν τῆς συναφείας καὶ τῆς ὁμοιότητος. Εἶναι δὲ ἀδύνατος ὁ τοιοῦτος ἐκ τῶν προτέρων προσδιορισμὸς διὰ τὸ ἀσταθές καὶ ποικίλον τῆς ἐστίας καὶ τοῦ κρασπέδου τῆς συνειδήσεως — καὶ ἐκάστου στοιχείου αὐτῶν — ἐν τῇ ἐξεγέρσει τῶν ἐγγυτάτων παραστάσεων.

Ἐστω τὸ ἐξῆς παράδειγμα: Ἀναγινώσκω τὸ ποίημα τοῦ Tennyson «Loskley Hall», ὅπως ἀπαλλάξω τὴν ψυχὴν μου ἀπὸ τῆς κατεχούσης αὐτὴν ἀγωνίας ἕνεκα τῆς διαθήκης τελευτήσαντος συγγενοῦς μου. Ἡ παράστασις τῆς διαθήκης ἀπόκειται ἐν τῷ ψυχικῷ βάθει καὶ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως κείμενον παντάπασι ἐν τῇ περιφερείᾳ. Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ποιήματος ἀποτρέπει τὴν προσοχὴν μου ἀπ' αὐτῆς, μέχρι οὗ εὔρισκω τὸν στίχον «Ἐγὼ, ὁ κληρονόμος τῶν αἰώνων ἀπάντων, τῶν ἀπωτάτων χρό-

νων, οίτινες διέρρευσαν». Αί λέξεις «ἐγὼ ὁ κληρονόμος» πάραυτα μετὰ ταχύτητος ἠλεκτρικῆς ἔρχονται εἰς συνάφειαν μετὰ τῆς ἐν τῇ περιφερίᾳ ἀποκειμένης παραστάσεως τῆς διαθήκης. Ἡ καρδία μου ἄρχεται νὰ πάλληται ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς κληρονομίας, ὥστε ἀπορρίπτω τὸ βιβλίον καὶ μετέωρος καὶ τεταραγμένος περιφέρομαι ἄνω κάτω ἐν τῷ δωματίῳ παρακολουθῶν τὰς ἐν τῷ πνεύματί μου παρερχομένας φανταστικὰς εἰκόνας τῆς μελλούσης τύχης μου. Οὕτω πᾶν μέρος τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως, ὅπερ εἶναι μᾶλλον ἢ ἄλλα μέρη ἐπιδεκτικὸν συναισθηματικῆς ἐξεγέρσεως, δύναται ν' ἀνυψωθῆ, εἰς ἐνέργειαν καὶ νὰ δεσπόσῃ. Τὸ ρεῦμα τῆς συνειδήσεως ὑπὸ τοῦ ὅτε μὲν ἐπὶ τοῦτο, ὅτε δ' ἐπ' ἐκεῖνο τὸ μέρος στρεφομένου διαφέροντος διηνεκῶς παρατρέπεται βαῖνον ἐλικοειδῶς, καὶ ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια ἀναφαίνεται ἄλλοτε ἄλλαχοῦ, καθάπερ οἱ σπινθῆρες ἐπὶ τοῦ ἀπηνθρακωμένου χάρτου.

Εἶδετε μετὰ πόσης δυνάμεως μία μόνη ἐξεγερτικὴ λέξις ἀναπλάττει τοὺς οἰκείους συνειρμούς καὶ ἀποτρέπει τὴν ὄλην πορείαν τῆς νοήσεως ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς διευθύνσεως. Ὅντως δὲ πᾶν μέρος τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως τείνει ν' ἀνακαλῆ τὰς μετ' αὐτοῦ συνειρομένας παραστάσεις. Ἄλλ' ἐὰν αὗται εἶναι πολλαὶ καὶ διάφοροι ἀλλήλων, γίνεται ἀγών. Εὐθύς ὡς μία ἢ ὀλίγαι ἐπικρατήσωσιν, αἱ λοιπαὶ ἐξαφανίζονται. Σπανίως δ' ὁμοῦ, ὡς ἐν τῷ ἄνωτέρῳ παραδείγματι, τὸ γεγονός τοῦτο στρέφεται περὶ ἓν μόνον σημεῖον ἢτοι παράστασιν τοῦ πεδίου τῆς συνειδήσεως ἢ περὶ ὅλον τι πεδίων παρερχόμενον ἤδη. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σχηματίζονται οἰονεὶ κατάστερίσεις (constellations). εἰς ἅς μέρη ἤδη παρελθόντων πεδίων τῆς συνειδήσεως φαίνεται, ὅτι ἀνέρχονται καὶ ἔχουσι τὴν ροπὴν αὐτῶν. Οὕτως ἐν τῇ ἀπαγγελίᾳ τοῦ προμνημονευθέντος ποιήματος πᾶσα λέξις στίχου τινὸς ἀναπλάττεται ἐν τῇ προσηκούσει αὐτῇ τάξει οὐ μόνον διὰ τῆς ἀμέσως προηγηθείσης λέξεως, ἣτις νῦν ἐκφεύγει τῶν χειλέων μου, ἀλλὰ μᾶλλον δι' ὄλων τῶν προηγουμένων λέξεων τοῦ στίχου ὁμοῦ λαμβανομένων. Ἡ λέξις λ. χ. « αἰώνων » ἀνακαλεῖ τὰς λέξεις « τῶν ἀπωτάτων χρό-

νων, οἵτινες διέρρευσαν», όταν προηγῶνται αὐτῆς αἱ λέξεις «ἐγὼ ὁ κληρονόμος πάντων τῶν»· ἀλλ' ὅταν προηγῶνται αἱ λέξεις «διότι δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι δι' αὐτῶν», τότε ἀνακαλοῦνται αἱ λέξεις «διήκει σκοπὸς αἰεὶ μᾶλλον ἐκπληρούμενος». Ὡσαύτως ἐὰν γράψω ἐπὶ τοῦ πίνακος τὰ γράμματα Α Β Γ Δ Ε Ζ, ταῦτα πιθανῶς ἐν τῷ πνεύματι ὑμῶν θὰ ἀνακαλέσωσι τὰ ἐπόμενα Η Θ Ι... Ἄλλ' ὅταν γράψω τὰ γράμματα Α Β Α Δ Δ Ε Ζ, ταῦτα, ἐὰν θὰ ἐξεγείρωσί τι, θὰ ἐξεγείρωσιν ἐν ὑμῖν ὡς συμπλήρωμα αὐτῶν ἴσως τὰ γράμματα Ε Γ Τ ἢ Ε Ζ Ι Κ Ι Ε Ν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὅλης καταστερίσεως, καὶ ἐὰν πλεῖστα ἐκ τῶν γραμμάτων ἐκάστων εἶναι τὰ αὐτά.

Ὁ πρακτικὸς λόγος, δι' ὃν ἐμνημόνευσα τοῦ νόμου τούτου εἶναι ὁ ἐξῆς. Ἐὰν θέλητε νὰ μορφώσητε ἐν τῷ πνεύματι τοῦ μαθητοῦ συνειρμούς, δὲν ὀφείλετε νὰ ἀρκῆσθε εἰς ἓν μόνον ἀναπλαστικὸν σύνθημα, ἀλλ' ὅσον τὸ δυνατόν νὰ πολλαπλασιάζητε αὐτά. Συνάπτετε λοιπὸν τὰς ἀντιδράσεις, ἅς ἐπιθυμεῖτε νὰ ἐξεγείρητε μετὰ πολλῶν προηγουμένων καταστερίσεων, μὴ ἐρωτᾶτε λ. χ. πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, μὴ δίδετε σταθερῶς τοὺς αὐτοὺς τύπους ἀριθμητικῶν προβλημάτων, μεταχειρίζεσθε ὅσον τὸ δυνατόν μεγίστην ποικιλίαν εἰκόνων καὶ διασαφήσεων ἐν τῇ διδασκαλίᾳ. Περὶ τοῦ πράγματος πλεῖονα θὰ μάθωμεν ἐν τῷ περὶ μνήμης λόγῳ.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ συνειρμοῦ καθόλου. Ἐφεξῆς συχνὰ θὰ ἐπικαλώμεθα τοὺς νόμους τοῦ συνειρμοῦ. Ἀλλὰ πρὶν περᾶνω τὸν περὶ τούτου λόγον, νομίζω ἐπάναγκες ἰσχυρῶς νὰ προτρέψω ὑμᾶς, ὅπως ἐθισθῆτε νὰ θεωρῆτε τοὺς ὑμετέρους μαθητὰς ὡς μικρὰς συνειρμικὰς μηχανάς. Πάντες οἱ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐπιτετραμμένοι διοικήσιν τινα ἀπὸ τῶν ἰατρῶν καὶ δεσμοφυλάκων μέχρι τῶν δημαγωγῶν καὶ πολιτικῶν καταντῶσιν αὐτομάτως ὡς τοιούτους νὰ θεωρῶσι τοὺς εἰς ἑαυτοὺς διαπεπιστευμένους. Ἐὰν καὶ ὑμεῖς ποιῆτε τὸ αὐτό, ἐὰν ἐκδέχησθε τοὺς μαθητὰς ὑμῶν ὡς μικρὰ συστήματα συνειρμικῶν μηχανῶν (ὅπως δῆποτε ἄλλως καὶ ἂν ἐκδέχησθε αὐτούς, εἶναι ἐνταῦθα ἀδιάφορον), μετὰ θαυμασμοῦ θὰ παρατηρήσητε

πόσον βαθέως θὰ εἰσδύσητε εἰς τὰς ψυχικὰς αὐτῶν ἐργασίας καὶ εἰς τίνα πρακτικὰ ἀποτελέσματα θὰ καταντήσητε. Τοὺς γνωρίμους ἡμῶν λ. χ. θεωροῦμεν ὡς ἀνθρώπους, οὓς χαρακτηρίζουσι «τάσεις» τινές. Αἱ τάσεις αὗται σχεδὸν πάντοτε ἀποδεικνύονται ὅτι εἶναι τάσεις συνειρμοῦ. Παραστάσεις τινές ἐπεγείρουσιν ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῶν πάντοτε ἄλλας τινὰς παραστάσεις, αὗται πάλιν ἐπεγείρουσιν ὀρμὰς καὶ συναισθήματα ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας, συγκαταθέσεως ἢ ἀρνήσεως. Ἐὰν ἀντικείμενόν τι προκαλῆ τινὰ τῶν πρώτων ἐκείνων παραστάσεων, δύναται τις κάλλιστα νὰ προΐδῃ τὸ πρακτικὸν ἀποτέλεσμα. Ἐνὶ λόγῳ οἱ «τύποι χαρακτῆρος» εἶναι καθόλου τύποι συνειρμοῦ.

Χ

ΤΟ ΔΙΑΦΕΡΟΝ

Ἐν τῇ προτέρᾳ ἡμῶν συνόδῳ διέλαβον περὶ τῶν τοῦ μαθητοῦ ἐμφύτων τάσεων τοῦ νὰ ἀντιδρᾷ καθ' ὠρισμένον καὶ χαρακτηριστικὸν τρόπον πρὸς τοὺς ἐκ τῶν ἐκάστοτε περιστάσεων προερχομένους ἐρεθισμοὺς καὶ ἐξεγέρσεις. Ὁ λόγος τῷ ὄντι ἦτο περὶ τῶν ὀρμεμφύτων τοῦ μαθητοῦ. Ἀλλὰ περιστάσεις μὲν τινες ἢ ἀντικείμενα εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς ἐπεγείρουσιν ἴδια ὀρμέμφυτα, ἄλλαι δ' ὁμοίως ἀστοχοῦσι τούτου, ἐὰν μὴ πρότερον συστηματικῶς διαμορφωθῶσιν αἱ προσήκουσαι συνδέσεις κατὰ τὴν τοῦ παιδὸς ἀγωγήν. Περὶ μὲν τῆς πρώτης κατηγορίας τῶν ἀντικειμένων λέγομεν, ὅτι εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ ἀρχῆθεν διαφέροντα, περὶ δὲ τῆς δευτέρας, ὅτι εἶναι καθ' ἑαυτὰ καὶ φύσει ἀδιάφορα καὶ τὸ πρὸς ταῦτα διαφέρον ὀφείλει πρῶτον νὰ γίνῃ ἐπίκτητον.

Τὸ διαφέρον, εἴπερ τι καὶ ἄλλο πρᾶγμα, ἠξιώθη πλείστης προσοχῆς παρὰ τῶν παιδαγωγούντων. Ὅτι ἔχομεν διαφέροντα εἶναι φυσικὴ ἀκολουθία τοῦ ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν ὀρμέμφυτα, ὥστε ἐνταῦθα εἶναι πρεπωδέστατον νὰ πραγματευθῶμεν περὶ τοῦ διαφέροντος.

Ἐὰν ἀντικείμενα μὲν τινὰ εἶναι φύσει καὶ ἀφ' ἑαυτῶν κινητικὰ διαφέροντος, περὶ ἄλλων δὲ ἀνάγκη τοῦτο τεχνητῶς νὰ προσγίνηται, τοῦ διδασκάλου ἔργον εἶναι νὰ γινώσκῃ τὰ τῆς πρώτης κατηγορίας ἀντικείμενα· διότι, ὡς εὐθὺς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, δύναται διαφέρον νὰ παράγῃται τεχνητῶς, ἐὰν τὰ ἀντικείμενα, εἰς ἃ τοῦτο ἀναφέρεται, συνδεθῶσι μετ' ἄλλων ἀντικειμένων φύσει καὶ ἀφ' ἑαυτῶν κινούντων τὸ διαφέρον.

Τὰ ἔμφυτα τοῦ παιδὸς διαφέροντα συγκεντροῦνται πάντα ἐν ταῖς αἰσθήσεσι. Νέα ἀντικείμενα ὀρώμενα, νέοι ἤχοι ἀκουόμενοι, μάλιστα ἐὰν παρακολουθῶνται ὑπὸ ζωηρῶν κινήσεων καὶ πράξεων, ἀποτρέ-

πουσι πάντοτε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν τῶν πραγμάτων, αἵτινες διὰ λέξεων προσφέρονται αὐτῷ. Ὁ μορφασμὸς τοῦ Γιαννάκι, τὰ χάρτινα σφαιρίδια, ἅτινα εἶναι ἕτοιμος νὰ ρίψη ὁ μικρὸς Θωμᾶς, ἢ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ κυνομαχία ἢ οἱ μακρὰν ἀκουόμενοι ἤχοι τοῦ πυρκαϊᾶν σημαίνοντος κώδωνος, οὗτοι εἶναι οἱ πολέμιοι, πρὸς οὓς ἔχει ἀπαύστως νὰ παλαίῃ ὁ διδάσκαλος, ἐὰν θέλῃ νὰ ἐπεγεύρῃ τὸ διαφέρον τῶν μαθητῶν. Ὁ παῖς προσέχει πάντοτε πρὸς τὰ πραττόμενα μᾶλλον ἢ πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ διδάσκαλος ἐκτελεῖ πείραμά τι ἢ ἰχνογραφεῖ ἐπὶ τοῦ πίνακος, οἱ παῖδες εἶναι ἡσυχοὶ καὶ συντόνως προσεκτικοί. Ἐγὼ δ' αὐτὸς εἶδον τάξιν ὅλην μαθητῶν λυκείου καταστάσαν εἰς παντελῆ ἡσυχίαν, ὅτε παρετήρησαν τὸν καθηγητὴν τῶν φυσικῶν περιάπτοντα νῆμα περὶ ράβδον, ἣτις ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς τι πείραμα· ἀλλὰ πάραυτα πάλιν ἐπεκράτησεν ἀνησυχία, εὐθὺς ὡς οὗτος ἤρξατο νὰ ἐρμηνεύῃ τὸ πείραμα. Κυρία τις μοι εἶπεν ἡμέραν τινὰ πόσον ἦτο περιχαρῆς, διότι διαρκοῦντος τοῦ μαθήματος ἐδέσμευσεν ἰσχυρῶς τὴν προσοχὴν τινος τῶν μαθητῶν αὐτῆς· «ὁ μικρὸς τρόφιμος οὐδόλως», μοι ἔλεγεν, «ἀπέστρεψε τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀπὸ τοῦ προσώπου μου». Ἀλλὰ μετὰ τὸ μάθημα εἶπεν ἰκεῖνος πρὸς τὴν διδασκαλὸν· «διαρκῶς σὲ παρετήρουν, ἢ ἄνω σιαγῶν σου οὐδ' ἄπαξ ἐκινήθη!» Τοῦτο μόνον τὸ γεγονός ἐγένετο ὑπὸ τοῦ παιδὸς ἀντιληπτόν.

Πράγματα ζῶντα, πράγματα κινούμενα, πράξεις αἰματηραὶ ἢ ριφοκίνδυνοι, σκηναὶ δραματικαί, ταῦτα μάλιστα ἐπεγεύρουσι φύσει καὶ ἀφ' ἑαυτῶν τὸ διαφέρον τῶν παιδῶν, καὶ ὁ διδάσκαλος μικρῶν μαθητῶν, ἵνα διατηρῇ τὴν πρὸς αὐτοὺς ἐπαφὴν καὶ ἐπικοινωνίαν, εἰς τοιαῦτα ὀφείλει πάντοτε νὰ καταφεύγῃ ἀντικείμενα, ἄχρι οὗ ἀναπτυχθῶσι καὶ μορφωθῶσιν ἐν αὐτοῖς πλείονα τεχνητὰ διαφέροντα. Ἡ διδασκαλία ὀφείλει νὰ προσφέρηται ἐποπτικῶς, πειραματικῶς, δι' ἰχνογραφήσεων ἐπὶ τοῦ πίνακος, δι' ἀνεκδότων καὶ δι' ἱστορικῶν διηγήσεων. Ἀλλ' αἱ μέθοδοι αὗται εἶναι βεβαίως προσήκουσαι πρὸς τὴν πρώτην ἀρχὴν καὶ ἐπ' ὀλίγον μόνον χρόνον χρήσιμοι. Ἄρά γε

δυνάμεθα νῦν νὰ διατυπώσωμεν γενικὴν τινα ἀρχὴν καὶ νὰ δείξωμεν πῶς τὰ μεταγενέστερα καὶ μᾶλλον τεχνητὰ διαφέροντα δύναται νὰ συνδέωνται μετὰ τῶν πρώτων καὶ ἀρχικῶν ἐκείνων διαφερόντων, ἅτινα ὁ παῖς φέρει ἤδη μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὸ σχολεῖον;

Εὐτυχῶς δυνάμεθα ὑπάρχει νόμος ἀπλούστατος συνάπτων πρὸς ἄλληλα τὰ ἐπίκτητα καὶ φυσικὰ διαφέροντα.

Πᾶν ἀντικείμενον μὴ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγεργτικὸν διαφέροντος καθίσταται τοιοῦτον, εἰὰν συνείρηται μετ' ἄλλου ἀντικειμένου ἐπεγεργτικὸς ἤδη τὸ διαφέρον. Τὰ δύο συνειρόμενα ἀντικείμενα συμφύονται, οὕτως εἰπεῖν, πρὸς ἄλληλα· τὸ μέρος τὸ ἐπεγεῖρον τὸ διαφέρον διαχέει τὰς ιδιότητας αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ὅλον, ὥστε πράγματα καθ' ἑαυτὰ ἄνευ διαφέροντος δανείζονται διαφέρον, ὅπερ γίνεται τόσον πραγματικὸν καὶ τόσον ἰσχυρόν, ὅσον εἶναι τὸ διαφέρον τοῦ φύσει καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγεργτικὸς τοῦτο πράγματος. Τὸ δὲ περίεργον εἶναι ὅτι ἐκ τοῦ τοιοῦτου δανεισμοῦ δὲν στεριεύει ἡ πηγή, τὰ ἀντικείμενα ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν λαμβανόμενα προσκτῶνται μείζον ἴσως διαφέρον ἢ τὸ μέρος τὸ ἀρχῆθεν καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπεγεργτικὸν διαφέροντος.

Αὕτη εἶναι μία τῶν ἰσχυροτάτων ἀποδείξεων τῆς ἐκτάσεως, καθ' ἣν δύναται νὰ ἐφαρμόζηται ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ἡ ἀρχὴ τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων. Παράστασις τις μεταδίδει εἰς ἑτέραν τὸ ἴδιον αὐτῆς συναισθηματικὸν διαφέρον, εὐθύς ὡς ἀμφοτέραι συνειρόμεναι ἀποτελέσωσιν ὅλον τι ἐν τῷ πνεύματι. Καὶ ἐπειδὴ οἱ συνειρμοί, καθ' οὓς παράστασις τις πλήρης διαφέροντος δύναται νὰ συνδεθῇ, εἶναι ἀπείρως ποικίλοι, πρόδηλον ὅτι ἀπείρως ποικίλοι εἶναι καὶ οἱ τρόποι, καθ' οὓς διαφέρον τι δύναται νὰ παραχθῇ. Θὰ κατανοήσητε εὐχερῶς τὴν ἀφηρημένην ταύτην διατύπωσιν, εἰὰν λάβω τὸ συχνότατον τῶν συγκριμένων παραδειγμάτων, ἧται τὸ διαφέρον, ὅπερ δανείζονται πράγματα ἐκ τῆς συνδέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ἡμετέραν αὐτῶν εὐδαιμονίαν. Τὸ φύσει μάλιστα διαφέρον πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀντικείμενον εἶναι τὸ οἰκεῖον ἐγὼ καὶ ἡ τούτου εὐτυχία. Βλέπομεν λοιπὸν πάντοτε, ὅτι πράγμα τι, εὐθύς ὡς συζευχθῇ

μετὰ τῆς εὐτυχίας τοῦ οικείου ἐγώ, προσκτᾶται διαφέρον. Δανείσατε εἰς παῖδα βιβλία, μολυβδοκόνδυλα καὶ ἄλλα σχολικὰ πράγματα, εἶτα δωροφορήσατε αὐτὰ εἰς τοῦτον, ποιήσατε ἴδια αὐτοῦ, καὶ θὰ παρατηρήσητε, ὅτι νέον τι φῶς ἐπιλάμπει ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ. Ἐπιμελεῖται τούτων καθ' ὄλως καινὸν τρόπον. Ἐν τῇ ὠρίμῳ ἡλικίᾳ ἅπασα ἢ ἀγγαρεία τῆς ἀσχολίας ἢ τοῦ ἐπαγγέλματος ἀνθρώπου τινός, ἀφόρητος καθ' ἑαυτήν, προσλαμβάνει μεγίστην σημασίαν, διότι οὗτος γινώσκει, ὅτι μετ' αὐτῆς εἶναι συνεζευγμένη ἢ ἴδια αὐτοῦ εὐπραγία. Τί ἀηδέστερον πίνακος σιδηροδρομικοῦ δρομολογίου; Καὶ ὅμως τί πρᾶγμα ὑπάρχει μείζονος διαφέροντος ἄξιον πρὸς τὸν μέλλοντα ν' ἀπέλθῃ καὶ γινώσκοντα ὅτι διὰ τοῦ πίνακος τούτου θὰ κανονίσῃ τὰ τῆς πορείας αὐτοῦ; Ἐν τοιοῦτῳ καιρῷ ὁ πίναξ τοῦ δρομολογίου θὰ ἐφελκύσῃ τὴν ὄλην αὐτοῦ προσοχὴν· τὸ διαφέρον, ὅπερ ἐπεγείρει, δανείζεται ὁ πίναξ ἐκ τῆς πρὸς τὸν ἴδιον βίον τοῦ ἀπερχομένου σχέσεως αὐτοῦ. Ἐκ πάντων τούτων συνάγεται κανὼν ἀπλούστατος, ὃν ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ διαφυλάτῃ, ἐὰν θέλῃ νὰ κατέχῃ τοῦ παιδὸς τὴν προσοχὴν: Προκάλει πρῶτον τὰ ἔμφυτα τοῦ παιδὸς διαφέροντα καὶ πρόσφερε αὐτῷ ἀντικείμενα ἔχοντα ἄμεσόν τινα πρὸς ταῦτα συνάφειαν. Αἱ μέθοδοι τῶν παιδικῶν κήπων, ἢ ἐποπτικὴ καὶ ἢ χειροτεχνικὴ διδασκαλία, ἢ χρῆσις τοῦ μελανοπίνακος στηρίζονται ἐπὶ τοῦ κανόνος τούτου. Ἐν οἷς δὲ σχολείοις αἱ μέθοδοι αὗται ἐπικρατοῦσιν, ἐκεῖ ἢ πειθαρχία εἶναι εὐκόλος καὶ τοῦ διδασκάλου ἢ φωνὴ ἀπαιτοῦντος εὐταξίαν καὶ προσοχὴν οὐδέποτε εἶναι ἀνάγκη ν' ἀκούηται.

Καιόπιν σύναπτε βαθμηδὸν μετὰ τῶν πρώτων τούτων ἀντικειμένων καὶ ἐμπειριῶν τὰ νέα ἀντικείμενα καὶ τὰς παραστάσεις, ἃς θέλεις νὰ ἐντυπώσῃς. Σύνειρε τὸ νέον πρὸς τὸ παλαιὸν κατὰ τρόπον φυσικὸν καὶ δραστήριον, ὥστε τὸ διαφέρον διαχεόμενον κατὰ μικρὸν νὰ περιλάβῃ τέλος τὸ ὅλον σύστημα τῶν ἀντικειμένων τῆς νοήσεως.

Αὕτη εἶναι ἡ ἀφηρημένη διατύπωσις τοῦ κανόνος τούτου· θεω-

ρητικῶς οὐδὲν τούτου εὐχερέστερον. Ἄλλ' ἡ δυσχέρεια κεῖται ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τοῦ κανόνος. Ἡ διαφορὰ διδασκάλου κινουόντος τὸ διαφέρον καὶ διδασκάλου ἀνιανοῦ εἶναι, ὅτι ἐκεῖνος μὲν διὰ τοῦ εὐρετικοῦ καὶ τῆς ἀγγιχθείας αὐτοῦ γινώσκει νὰ προκαλῆ τοὺς συνειρμούς τούτους καὶ τὰς συναφείας, οὗτος δὲ στερεῖται τῆς δεξιότητος ταύτης καὶ μόλις καὶ μετὰ κόπου ἀνακαλύπτει τοιαύτας μεταβάσεις, οἷας ὁ πρῶτος εὐχερῶς φέρει εἰς φῶς. Ὁ μὲν τῶν διδασκάλων διαπρέπει ἐπὶ τῇ εὐρέσει πλείστων σχέσεων τοῦ νέου μαθήματος πρὸς τὴν μέχρι τοῦδε ἐμπειρίαν τοῦ μαθητοῦ, ὥστε ὁ λόγος αὐτοῦ θὰ εἶναι μεστὸς ἀνεκδότων καὶ ἀναμνήσεων, καὶ ἡ κερκὶς τοῦ διαφέροντος θὰ φέρηται εὐπετῆς καὶ ταχεῖα ἐπὶ τὰ πρόσω καὶ ἐπὶ τὰ ὀπίσω συνυφαίνουσα νέον καὶ παλαιὸν κατὰ τρόπον ζωηρὸν καὶ θελκτῆριον. Ἄλλος δὲ τις ἀμοιρεῖ τοιαύτης εὐρετικῆς γονιμότητος, ὥστε ἡ διδασκαλία αὐτοῦ θὰ εἶναι πάντοτε νεκρὰ καὶ φορτικὴ. Αὕτη εἶναι ἡ ψυχολογικὴ σημασία τῆς Ἐρβαρτιανῆς ἀρχῆς τῆς «προπαρασκευῆς» ἐκάστου μαθήματος καὶ τῆς συσχετίσεως τοῦ νέου πρὸς τὸ παλαιόν. Αὕτη εἶναι ἡ ψυχολογικὴ σημασία τῆς ὄλης μεθόδου τῆς «συγκεντρώσεως» ἢ τοῦ «συσχετισμοῦ» τῶν μαθημάτων, περὶ ἧς ἐπ' ἐσχάτων πολὺς παρ' ἡμῖν ἐγένετο λόγος. Μαθήματα, οἷον ἡ γεωγραφία, τὰ ἀγγλικά, ἡ ἱστορία, ἡ ἀριθμητικὴ, ἐὰν ἐν τῷ προγράμματι τῆς διδασκαλίας συνδεθῶσι καὶ συσχετισθῶσι πρὸς ἄλληλα, καθίστανται εἰς ἄκρον ἐπαγωγὰ καὶ παρέχουσι πλείστον διαφέρον.

Ἐὰν λοιπὸν θέλητε νὰ προσελκύσητε τὸ διαφέρον τῶν ὑμετέρων μαθητῶν, ἐν μόνον ὀφείλετε νὰ πράττητε, ἀρχόμενοι δῆλον ὅτι νὰ εἴπητέ τι πρὸς αὐτοὺς βεβαιώθητε, ὅτι ἔχουσί τι ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτῶν, ὥστε νὰ δυνηθῆτε πρὸς αὐτὸ νὰ συνάψητε τὸ ρηθησόμενον. Τὸ δὲ τί ταῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ποσὸν τι προϋπαρχουσῶν παραστάσεων, αἵτινες εἶναι ἤδη ἀφ' ἑαυτῶν διαφέρουσαι καὶ τοιαῦται τὴν φύσιν, ὥστε τὰ νέα προσφερόμενα ἀντικείμενα νὰ συναρμόζωνται ἰσχυρῶς πρὸς αὐτὰς καὶ ν' ἀπαρτίζωσι ὅλον τι

συστηματικὸν καὶ λογικῶς συνηρτημένον. Εὐτυχῶς πᾶν σχεδὸν εἶδος συνάψεως ἀρκεῖ, ὅπως ἐπεγείρη τὸ διαφέρον. Πόσον βοηθεῖ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς γεωγραφίας ὁ νῦν ὑφ' ἡμῶν γινόμενος περὶ τῶν Φιλιππίνων νήσων πόλεμος! Ἄλλὰ καὶ πρὸ τοῦ πολέμου ὑπῆρχεν εἰς ὑμᾶς τρόπος συνδέσεως· ἠδύνασθε λ. χ. νὰ ἐρωτήσητε τοὺς μαθητάς, ἐὰν ποτε ἐσθίοντες τὰ ὄπτα αὐτῶν ὡς ἐπέθηκαν ἐπ' αὐτῶν πέπερι, καὶ ποῦ νομίζουσιν, ὅτι φύεται τὸ πέπερι. Ἡ ἐρωτήσατε αὐτούς, ἐὰν ἡ ὕαλος εἶναι λίθος, καί, ἐὰν μὴ εἶναι, τὸ διὰ τί, καὶ εἶτα διδάξατε αὐτούς πῶς ἐσχηματίσθησαν οἱ λίθοι καὶ πῶς κατασκευάζεται ἡ ὕαλος. Ἐξωτερικαὶ συνδέσεις εἶναι ἐνταῦθα τόσον χρήσιμοι ὅσον καὶ αἱ βαθύτεραι καὶ λογικώτεραι ἀλληλουχίαι. Ἄλλ' ἐὰν διαφέρον πρὸς τι ἀντικείμενον ἄπαξ ἐπεγερθῆ, διατελεῖ πάντοτε προσπεφυκὸς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο. Αἱ κτήσεις ἡμῶν γίνονται πῶς μέρος τοῦ ἡμετέρου ἐγὼ ἢ τῆς ἡμετέρας προσωπικότητος, καὶ κατὰ μικρὸν διὰ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἐπιπλεκομένων συνειρμῶν, διὰ τῆς αὐξανομένης πρὸς τι ἀντικείμενον οἰκειότητος ἡμῶν, διὰ τῆς καθ' ἕξιν πρακτικῆς, τὸ ὅλον σύστημα τῶν ἡμετέρων παραστάσεων παγιοῦται, τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν προσκτωμένων διαφέρον πρὸς σκοποὺς τινὰς καὶ μέχρι τινός.

Τὰ διαφέροντα τοῦ ἐν καθεστῶσῃ ἡλικίᾳ ἀνθρώπου εἶναι πάντα σχεδὸν τεχνητά, ἐμορφώθησαν βραδέως. Τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐπαγγελματικοῦ διαφέροντος εἶναι ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῶν πάντα σχεδὸν φύσει ἐπαχθῆ καὶ δυσάρεστα, ἀλλὰ συναπτόμενα μετὰ πραγμάτων ἀφ' ἑαυτῶν ἐπαγωγῶν καὶ ἠδέων, οἷα εἶναι ἡ προσωπικὴ εὐπραγία, ἡ κοινωνικὴ εὐθύνη, καὶ ἰδίᾳ στηριζόμενα ἐπὶ τῆς δυνάμεως τῆς μακρᾶς ἕξεως, καταντῶσι τὰ μόνα πράγματα, περὶ ὧν ὁ μεσήλιξ ἄνθρωπος φροντίζει καὶ ἐπιμελεῖται. Ἄλλ' ἐν πᾶσι τούτοις ἡ ἐπέκτασις καὶ ἡ παγίωσις οὐδὲν ἄλλο ἠκολούθησαν ἢ τὰς προδιατυπωθείσας ἀρχάς. Ἐὰν πρὸς στιγμὴν ἀνεκαλοῦμεν εἰς τὴν μνήμην τὴν ὅλην ἡμῶν ἀτομικὴν ἱστορίαν, θὰ ἐβλέπομεν, ὅτι τὰ ἐπαγγελματικὰ ἡμῶν ιδεώδη καὶ ὁ ζῆλος, ὃν ταῦτα ἐμπνέουσιν

ἡμῖν, ὀφείλονται εἰς τὴν βραδεῖαν πρὸς ἀλλήλας συναρμογὴν καὶ σύμφυσιν τῶν πνευματικῶν ἡμῶν κτήσεων· θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀνιχνεύσωμεν καὶ παρακολουθήσωμεν ἀκριβῶς τὴν πορείαν τῆς συναρμογῆς ταύτης μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ἐν τῷ οἴκῳ ἢ ἐν τῷ σχολείῳ ἢ διήγησις ἱστορήματος, ἢ θεὰ μικροῦ τινος ἀντικειμένου, ἢ ἀντίληψις ἀσημάντου τινὸς ἐργασίας ἐπήγειραν ἐν ἡμῖν τὸ νέον διαφέρον πρὸς τὸ πρῶτον νέον ἀντικείμενον διὰ τῆς συνδέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ προϋπάρχον ἐν ἡμῖν διαφέρον. Ἐὐὸ διαφέρον, οὔτινος πληροῦται νῦν τὸ ὅλον σύστημα τῆς νοήσεως, ἔλκει τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦ μικροῦ ἐκείνου γεγονότος τοῦ τόσο ἀσημάντου πρὸς ἡμᾶς νῦν, ὥστε νὰ περιπέσῃ εἰς παντελεῖ λήθην. Αἱ μέλισσαι σμηνοουργοῦμεναι συναρτῶνται πρὸς ἀλλήλας κατὰ δέσμας, μέχρις οὗ ἐξαρτηθῶσιν ἐξ ὀλίγων, ὧν οἱ πόδες ἀντέχονται ἀπρὶξ τοῦ κλάδου, ἐξ οὗ τὸ ὅλον κρέμαται σμῆνος· οὕτω καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἡμετέρας νοήσεως συναρτῶνται πρὸς ἀλλήλα διὰ τῶν κρίκων τοῦ συνειρμοῦ, ἀλλ' ἡ ἀρχέγονος πηγὴ τοῦ διαφέροντος ἐν πᾶσι τούτοις εἶναι τὸ φυσικὸν διαφέρον, ὅπερ ἐνυπῆρχεν εἰς τὸ πρῶτιστον ἐκεῖνο ὑφ' ἡμῶν γνωσθὲν ἀντικείμενον.